

પશુપાલન અને ડેરી ઉદ્યોગ દ્વારા ગ્રામીણ રોજગારી

પ્રસ્તાવના:

વર્તમાન સમયમાં વિશ્વના દેશો વિકાસ માટે સતત પ્રયત્નશીલ છે. વિશ્વના સમૃદ્ધ રાષ્ટ્રોએ નિર્ધારિત આર્થિક વિકાસદર પ્રાપ્ત કરી લીધેલ છે અને આ વિકાસદરને જાળવી રાખવા માટે પ્રયત્નશીલ છે. જ્યારે વિકાસશીલ દેશો પોતાના દેશની પ્રગતિ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય વિકાસદર વધે તેવા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. ભારતે પણ વિકાસમાન દેશ તરીકે પોતાનું આગવું સ્થાન વિશ્વમાં પ્રાપ્ત કરી લીધું છે. ભારતમાં 1991 બાદ નવા આર્થિક સુધારાઓ અમલમાં મૂક્યા જેના પરિણામે ભારતમાં વિકાસની ક્ષિતિજોનો વિસ્તાર થવા લાગ્યો છે. ભારતમાં જેમ જેમ વિકાસની ક્ષિતિજો વિસ્તરતી ગઈ છે તેમ તેમ સાપેક્ષ રીતે કૃષિક્ષેત્રનું મહત્વ રાષ્ટ્રીય આવક અને રોજગારીના સંદર્ભમાં ઘટતું ગયું છે જ્યારે ઉદ્યોગ અને સેવાક્ષેત્રનું મહત્વ વધતું ગયું છે. અર્થતંત્રમાં એક સ્પષ્ટ વિરોધાભાસ એ પણ ઉડીને આંખે વળગે છે અને તે એ છે કે ભારતમાં આજે પણ કૃષિક્ષેત્રમાં 55% કરતા વધુ પ્રજા રોજગારી મેળવે છે. છતાંપણ રાષ્ટ્રીય આવકમાં કૃષિક્ષેત્રનો ફાળો માત્ર 14% જેટલો નીચો છે. વળી કૃષિક્ષેત્રમાં પ્રચ્છન્ન બેરોજગારી તેમજ મોસમી બેરોજગારી પ્રવર્તે છે. આથી ભારતે ખેતીક્ષેત્ર પર નિર્ભર બિનઉત્પાદકીય શ્રમને બિનકૃષિ ક્ષેત્રમાં સ્થાનાંતરીય કરવામાં આવે તો બેરોજગારીનો પ્રશ્ન પણ ઉકેલાય અને આર્થિક વિકાસનો ધ્યેય પણ હાંસલ થઈ શકે. અહીં પશુપાલન વ્યવસાય દ્વારા ગ્રામીણ રોજગારીમાં વધારો કરીને ગ્રામીણ વિકાસ કરી શકાય એ ઉદ્દેશથી અરવલ્લી જિલ્લાના કોલીખડ ગામનો અભ્યાસ કરવાનો એક નમ્ર પ્રયાસ કરેલ છે.

પશુપાલન દ્વારા ગ્રામીણ રોજગારી:-

પશુપાલનનો વ્યવસાય ગ્રામીણ અર્થતંત્ર કે જ્યાં રોજગારીની તકો અપૂરતી છે ત્યાં નોંધપાત્ર આવક ઉભી કરવામાં અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. ડેરી ઉદ્યોગે કૃષિ અને ઉદ્યોગોને પરસ્પર સાંકળી અને તેની સાથે જોડાયેલ ઉત્પાદનના સાધનને નવી ઓળખ આપી છે. જેથી આ ઉદ્યોગને ખાસ કરીને ગુજરાતમાં ચાવીરૂપ સ્થાન મળ્યું છે.

પ્રસ્તુત શોધપાત્ર માટે ગુજરાત રાજ્યના અરવલ્લી જિલ્લામાં મોડાસા તાલુકાના કોલીખડ ગામનો પશુપાલન વ્યવસાય અને ડેરી ઉદ્યોગનો અભ્યાસ કરેલ છે.

કોલીખડ ગામ

મોડાસા તાલુકાનું કોલીખડ ગામ વસ્તીની દ્રષ્ટિએ એવરેજ ગામ છે. ગામની વસ્તી 1207ની છે. ગામની મુખ્ય વસ્તી ઠાકોરની છે. આ ઉપરાંત ચમાર, પટેલ, વણકરની વસ્તી વધતે અંશે ગામમાં છે. ગામમાં મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી અને પૂરક વ્યવસાય પશુપાલન છે. કોલીખડ ગામમાં એકપણ ઉદ્યોગ કે ગૃહઉદ્યોગનો વિકાસ થયેલ નથી.

હેતુઓ:-

“પશુપાલન અને ડેરી ઉદ્યોગ ધ્વારા ગ્રામીણ રોજગારી” વિષય પત્ર શોધપત્ર તૈયાર કરવા માટે પ્રસ્તુત હેતુઓ નક્કી કરેલ છે.

- (1) કોલીખડ ગામમાં પશુધન અંગેની માહિતી મેળવવી.
- (2) અભ્યાસ કરેલ ગામમાં પશુપાલન વ્યવસાયના ખર્ચ અંગેનો ખ્યાલ મેળવવો.
- (3) પશુપાલન વ્યવસાયમાંથી થતી આવક અંગેનો ખ્યાલ મેળવવો.
- (4) કોલીખડ ગામમાં પશુપાલન વ્યવસાયમાંથી થતી ચોખ્ખી આવકનો ખ્યાલ મેળવવો.
- (5) કોલીખડ ગામમાં પશુપાલન વ્યવસાયના પ્રશ્નોનો ખ્યાલ મેળવવો.

સંશોધન પદ્ધતિ:-

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે જરૂરી આંકડાકીય માહિતી પ્રાથમિક પ્રાપ્તિસ્થાનમાંથી મેળવેલ છે.

પ્રાથમિક કક્ષાની આંકડાકીય માહિતી માટે સૌ પ્રથમ પ્રશ્નાવલી બનાવીને રૂબરૂ મુલાકાત લઈને માહિતી એકત્ર કરવાનો પ્રયત્ન કરેલ છે. આ પ્રશ્નાવલીમાં ઉત્તરદાતાએ રાખેલ પશુઓની સંખ્યા દુધનું ઉત્પાદન, પશુપાલન અંગેનું ખર્ચ (લીલો ધાસચારો, સુકોધાસચારો, પશુઆહાર ખર્ચ, પશુ આરોગ્ય ખર્ચ તેમજ અન્ય ખર્ચ) પશુપાલન વ્યવસાયમાંથી થતી આવક, ચોખ્ખી આવક પશુપાલન વ્યવસાયના પ્રશ્નો સભવિત ઉકેલો વગેરેનો સમાવેશ કરીને માહિતી એકત્ર કરીને એ માહિતીનું પૃથ્થકરણ કરેલ છે.

ઉત્તરદાતાની પસંદગી:-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં કુલ 50 ઉત્તરદાતા લીધેલ છે. જેમાં ખેતમજૂર, (જેની પાસે પોતાની જમીન નથી અને સાંથે જમીન ખેડે છે તેવા 12 ઉત્તરદાતા) નાના અને સીમાન્ત ખેડુત (10 વીધા કરતા ઓછી જમીન ધરાવતા 27 ઉત્તરદાતા) અને મોટા ખેડુત (10 વીધા કરતા વધુ જમીન ધરાવતા હોય તેવા 11 ઉત્તરદાતા) ની પસંદગી કરેલ છે.

10 વીધા કરતા ઓછી જમીન ધરાવતા 27 ઉત્તરદાતા પસંદ કરવાનું મુખ્ય કારણ એ છે કે નાના ખેડૂતો દ્વારા થતું દૂધનું ઉત્પાદન અને તેનું બજાર, એના દ્વારા થતી ચોખ્ખી આવક તેમજ રોજગારી તપાસવાનો.. મુખ્ય હેતુ છે.

આમ સમગ્ર રીતે પ્રાથમિક આંકડાકીય માહિતીનું પૃથ્થકરણ આ પ્રમાણે કરેલ છે.

- (અ) ખર્ચ A1: લીલો ઘાસચારો, સૂકો ઘાસચારો તેમજ પશુ ખોરાક ઉત્તરદાતાનો પોતાનો
- (બ) ખર્ચ A2: ખર્ચ A1+ ઉત્તરદાતાનો બહારથી ખરીદેલ હોય (લીલો ઘાસચારો, સૂકોઘાસચારો) તેનું ખર્ચ
- (ક) ખર્ચ A3: ખર્ચ A2+ પશુઆહાર માટે કરેલ રોકડ ખર્ચ (દા.ત. સાબરદાણ પાપડી, ધઉંનું પરાળ ભરડો વગેરે)
- (ડ) ખર્ચ A4: ખર્ચ A3+ પશુ આરોગ્યનું ખર્ચ તેમજ અન્ય ખર્ચ

પશુપાલન અંગેની માહિતી.

કોલીબડ ગામમાં પ્રાથમિક માહિતીને આધારે મેળવેલ પશુધન અંગેની માહિતી કોષ્ટક - 1 માં દર્શાવેલ છે.

કોષ્ટક-1 દર્શાવે છે કે કુલ 50 ઉત્તરદાતા પાસે 284 ભેંસ તથા 146 ગાય છે. કુલ ભેંસ તથા કુલ ગાયમાં નાના નર/માદાનો તથા દુધ ન આપતી (વસૂકી ગયેલી) ભેંસ તથા ગાયનો સમાવેશ થાય છે. દૂધાળી 142 ભેંસો 1754 લીટર જેટલું દૈનિક દૂધ આપે છે

કોષ્ટક: 1 પશુધન અંગેની માહિતી (દુધ લીટરમાં)

વિગત	ભેંસ					ગાય				
	નાના નર/માદા	વસૂકી ગયેલી ભેંસ	દુધ વાળી ભેંસ	કુલ	દૈનિક દુધ સવાર + સાંજ	નાના નર/માદા	વસૂકી ગયેલી ગાય	દુધ વાળી ગાય	કુલ	દૈનિક દુધ સવાર + સાંજ
ખેત મજૂર (12)	4	1	15	20	180	5	2	22	29	286
નાના અને સીમંત ખેડૂત (27)	108	21	95	224	1185	20	8	58	86	783
મોટા ખેડૂત (11)	6	2	32	40	389	4	5	22	31	308
કુલ ઉત્તરદાતા (50)	118	24	142	284	1754	29	15	92	146	1377

અર્થાત એક લેસ દૈનિક સરેરાશ 12.36 લીટર દૂધ આપે છે. 92 દુધાળી ગાય 1377 લીટર દુધ આપે છે. આથી ગાયનું સરેરાશ દૈનિક દૂધ 9.43 લીટર થાય છે. કોષ્ટક -1 દર્શાવે છે. ગામમાં પસંદ કરેલા બધાજ ઉત્તરદાતા પશુપાલન વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા છે.

પશુપાલન વ્યવસાયનું ખર્ચ:-

પ્રશ્નાવલીના આધારે જે પ્રાથમિક માહિતી એકત્ર કરેલ છે. એના આધારે ખેતમજૂર નાના અને સીમંત ખેડૂત તથા મોટા ખેડૂતોએ જે ખર્ચ પશુપાલન વ્યવસાયમાં કરેલ છે. તે કોષ્ટક -2માં દર્શાવેલ છે. A1 માં તમામ ઉત્તરદાતાએ પોતાના ઘરનો લીલો ઘાસચારો, સૂકો ઘાસચારો તેમજ અન્ય વસ્તુઓ માટેનો રોકડ ખર્ચ કરેલ નથી તે દર્શાવેલ છે. આ તમામ ઉત્તરદાતાઓ પોતાની જમીનમાં જ થતા ઘાસચારાનો ઉપયોગ પશુઓના ખોરાક માટે કરે છે તેથી ઉત્તરદાતાને બજારમાંથી ઘાસચારાની ખરીદી કરવી પડતી ન હોવાથી ઘાસચારા માટે ખર્ચ કરવું પડતું નથી.

કોષ્ટક: 2 પશુપાલન વ્યવસાયનું ખર્ચ

(30 દિવસનું ખર્ચ રૂા માં)

અનું નં	વિગત	ખેત મજૂર (12)		નાના અને સીમંત ખેડૂત (27)		મોટા ખેડૂત (11)	
		લેસ	ગાય	લેસ	ગાય	લેસ	ગાય
1	ખર્ચ A1 (પોતાનું)	102780	175740	892750	538660	249850	181760
2	ખર્ચ A2	124510	198580	912140	583140	278260	201900
3	ખર્ચ A3	127840	208240	945280	592980	290480	223470
4	કુલ ખર્ચ	128250	212100	949510	600940	297650	228680

પશુપાલન વ્યવસાયમાંથી થતી આવક:-

કોલીખડ ગામમાં પશુપાલન વ્યવસાયમાંથી થતી આવક કોષ્ટક -3માં દર્શાવેલ છે. કોલીખડ ગામમાં નાના અને સીમંત ખેડૂત ગાય કરતા લેસ રાખવાનું વધુ પસંદ કરે છે. જ્યારે ખેત મજૂર ગાય રાખવાનું વધુ પસંદ કરે છે. વળી આ ગામમાં લગભગ બધાજ ઉત્તરદાતા જર્સી ગાય રાખે છે. જેથી તેમને દૂધ વધુ મળે છે. તેમજ દુધની આવક પણ વધુ મળે છે. આ ઉપરાંત સાબર ડેરી ભાવ તફાવતનો લાભ દુધ મંડળીના સભ્યને આપે છે. આથી આ ગામમાં પશુપાલન વ્યવસાય સાથે સંકળાયેલા મોટા ભાગના લોકો દુધ ઉત્પાદક મંડળીમાં દુધ ભરે છે.

કોષ્ટક -3 પશુપાલન વ્યવસાયમાંથી થતી આવક

(દૈનિક દુધ લીટરમાં)

(દૈનિક આવક રૂા માં)

અનુ ક્રમ	વિગત	ભેંસ				ગાય				કુલ આવક
		દૈનિક ઉત્પાદક	ઘર વપરાશ	ડેરીમાં વેચેલ	દૈનિક આવક	દૈનિક ઉત્પાદક	ઘર વપરાશ	ડેરીમાં વેચેલ	દૈનિક આવક	
1	ખેત મજૂર (12)	180	15	165	7425	286	16	270	10260	17685
2	નાના અને સીમાંત ખેડુત (27)	1185	43	1142	52532	783	32	751	28538	81070
3	મોટા ખેડુત (11)	389	18	371	16695	308	19	289	10982	27677
4	કુલ (50)	1754	76	1678	76652	1377	67	1310	49780	126432

ભેંસ અને ગાયનું દૈનિક દૂધનું ઉત્પાદન ઘર વપરાશ માટે નું દુધ અને ડેરીમાં ભરેલ દૂધ (દૈનિક) તેમજ દૈનિક કુલ આવક કોષ્ટક-3માં દર્શાવેલ છે.

પશુપાલન વ્યવસાયમાંથી થતી ચોખ્ખી આવક:-

કોલીખડ ગામમાં પશુપાલન વ્યવસાયનું ખર્ચ કોષ્ટક -2માં દર્શાવેલ છે. જ્યારે પશુપાલન વ્યવસાયની દૈનિક આવક કોષ્ટક -3માં દર્શાવેલ છે. પશુપાલન વ્યવસાયની દૈનિક આવકને માસિક આવકમાં ફેરવીને 30 દિવસની ચોખ્ખી આવકનો અંદાજ મેળવેલ છે. જે કોષ્ટક -4માં દર્શાવેલ છે.

કોષ્ટક: 4 પશુપાલ વ્યવસાયમાંથી થતી ચોખ્ખી માસિક આવક(30 દિવસનું ખર્ચ રૂા માં)

વિગત	કુલ આવક		કુલ ખર્ચ		ચોખ્ખી આવક	
	ભેંસ	ગાય	ભેંસ	ગાય	ભેંસ	ગાય
ખેત મજૂર (12)	222750	307800	128250	212100	94500	95700
નાના અને સીમાંત ખેડુત (27)	1575960	856140	949910	600940	626050	255200
મોટા ખેડુત (11)	500850	329460	297610	228680	203240	100780
કુલ (50)	2076810	1433400	1375770	1041720	1774290	451680

ઉત્તરદાતાના પશુપાલન વ્યવસાય અંગેના અભિપ્રાયો:-

પ્રાથમિક માહિતીમાંથી કેટલાક સ્પષ્ટ અભિપ્રાયો મળેલ છે. જેવાકે:-

- દુધ ઉત્પાદક મંડળીમાં દુધ ભરવાથી 10 દિવસે નિયમિત પગાર મળે છે. નિયમિત દુધ કેટલુ ભરાયુ, કેટલી આવક થઈ તેની પહોંચ મળે છે.

- ખાણદાણ તેમજ ઘી ઉધાર આપે અને દર 10 થી 20 દિવસે હપ્તા દ્વારા પૈસા ચૂકવાય છે. જે કેલ્શીયમ અને આરોગ્ય સારવાર ડેરી આપે છે.
- ડેરીના નફામાંથી 20 થી 25 ટકા બોનસ ઉત્તરદાતાને મળે છે. કુલ દુધ ભરેલ હોય તેના 2 ટકા થી 5 ટકા ડીવિડન્ડ મળે છે.
- સાબર ડેરીની બહેનો મહિલા સભ્યોને ટ્રેનીંગ આપે છે. તેમજ પ્રવાસે લઈ જાય છે. ક્યારેક સાબર ડેરીની મુલાકાતે ડેરીના ખર્ચે લઈ જાય છે.
- ભાવ ફેરનો લાભ દુધ ભરનાર સભ્યોને મળે છે.
- દુધાળા ઢોર વધુ હોય તો દોહવા માટેના મશીનમાં 80% સબસીડી આપે છે. ઘાસ કટર મશીનમાં 50% સબસીડી આપે છે.

પ્રશ્નો:-

- ખાસ કરીને ઘાસ અને દાણ વેચાતુ લેવુ પડતુ હોવાથી ખેત મજુરને પરવડતુ નથી.
- મોટો ખેડુત તબેલો રાખતા હોય છે. તેથી એક જ વ્યક્તિને આખો દિવસ કામે રાખે છે. તેથી તેમને આ વ્યવસાય પરવડે છે. પરંતુ નાના અને સીમાંત ખેડુતને ઢોરનું કામ વેચાતુ કરાવવુ પડતુ હોવાથી લાભ ઓછો થાય છે.
- ગાય કરતા ભેંસમાં વેતરનો વધુ પ્રશ્ન રહે છે. તેથી ખેતમજુર ગાય રાખવાનું વધુ પસંદ કરે છે.
- શહેરી કરણનું પ્રમાણ વધવાથી પશુપાલન વ્યવસાય છોડી શહેરોમાં ઉદ્યોગો તરફ વળ્યા છે.
- પશુપાલન વ્યવસાય પૂર્ણ સમયનો છે. આમાં રજા ન હોવાથી લોકો અકળાય છે અને આ વ્યવસાયથી વિમુખ બને છે.
- પશુપાલન વ્યવસાયમાં મોટેભાગે બહેનો રોકાયેલ હોય છે. તેમને ધરનુ કામ, ખેતીનું કામ, બાળ ઉછેરનું કામ હોવાથી આ વ્યવસાયમાં પુરેપુરુ ધ્યાન આપી શકતા નથી.

તારણો:-

- એક ખેત મજુરની ભેંસ દીઠ થતી આવક અને એક ગાય દીઠ આવક અનુક્રમે રૂા 6300 અને રૂા 4350 છે. ખેતમજુર ખાસ કરીને જર્સીગાય રાખે છે. એવુ પ્રાથમિક માહિતીમાંથી જાણવા મળેલ છે. (રૂા. આવક – 13990 – ખર્ચ – 9640 – 4350)
- નાના અને સીમાંત ખેડુતોને એક ભેંસ દીઠ થતી ચોખ્ખી આવક રૂા 6590 છે. જ્યારે એક ગાય દીઠ ચોખ્ખી આવક રૂા 4400 મળે છે.
- મોટા ખેડુતને એક ભેંસ દીઠ ચોખ્ખી આવક રૂા 6254 મળે છે. જ્યારે ગાય દીઠ ચોખ્ખી આવક રૂા 4581 મળે છે.
- કુલ 50 ઉત્તરદાતા માં પશુપાલન વ્યવસાયમાં એક ભેંસ દીઠ રૂા 6505ની ચોખ્ખી આવક મળે છે. જ્યારે ગાય દીઠ ચોખ્ખી આવક રૂા 4910 મળે છે.

આમ પશુપાલન વ્યવસાય રોજગારી અને આવક બંને રીતે ફાયદાકારક છે. તેથી ગ્રામીણ પ્રજા જાગૃત થાય આધુનિકતા સાથે આ વ્યવસાયને જાળવી રાખે અને વધુ લોકો આ વ્યવસાયમાં જોડાય તો ખાસ કરીને ગ્રામીણ વિસ્તારની પ્રચ્છન્ન બેકારી હળવી કરી શકાય એ મારા અભ્યાસનું મુખ્ય તારણ છે.

Dr. Rama J Shah

Associate Professor (Economics Department)
Arts and Commerce College, Dhansura,
Dist: Arvali.
Gujarat

Copyright © 2012 - 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat